

TOCQUEVILLE, PROFEET VAN
DE MODERNE DEMOCRATIE

Frank Ankersmit, Andreas Kinneging e.a.

Tocqueville, profeet van de moderne democratie

REDACTIE

Andreas Kinneging, Paul De Hert en Stefan Somers

MET BIJDRAGEN VAN

Albert Jan Kruiter, Patrick Stouthuysen, Paul De Hert & Stefan Somers, Dave De Ruyscher, Andreas Kinneging, Ringo Ossewaarde, Luk Sanders, Frank Ankersmit, Willem Witteveen, Melvin Schut, Jean Marc Piret, Jozef Waanders en Coen Brummer

LEMNISCAAT

Copyright © inleiding: Andreas Kinneging, Paul De Hert
en Stefan Somers

Copyright © overige teksten: de auteurs

Vormgeving omslag en binnenwerk: Marc Suvaal

Omslagbeeld: portret van Tocqueville uit 19850 door

Théodore Chassériau

Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2012

ISBN 978 90 477 0451 5

NUR 730

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk en bindwerk: Wilco, Amersfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

Lemniscaat is een uitgeverij van kwaliteitsboeken op het gebied van filosofie, psychologie, mens en maatschappij, opvoeding en literatuur. U kunt zich kosteloos aanmelden voor onze digitale nieuwsbrief – met speciale aanbiedingen – via www.lemniscaat.nl.

Inhoud

Andreas Kinneging, Paul De Hert en Stefan Somers,
Inleiding: Tocqueville, profeet van de moderne democratie

- 1 Albert Jan Kruiter, *De actualiteit van het milde despotisme*
- 2 Patrick Stouthuysen, *Een relatieve buitenstaander in de sociologie*
- 3 Paul De Hert & Stefan Somers, *De alledaagse democratisering*
- 4 Dave De Ruyscher, *De historien philosophique*
- 5 Andreas Kinneging, *De classicist*
- 6 Ringo Ossewaarde, *Homo Europaeus als zoon politikon*
- 7 Luk Sanders, *Democratie en religie*
- 8 Frank Ankersmit, *Democratie en stijl*
- 9 Willem Witteveen, *Drie reisgenoten: Pascal, Montesquieu, Rousseau*
- 10 Melvin Schut, *Vrijheid en menselijke waardigheid*
- 11 Jean Marc Piret, *Religie, zelfbestuur en tirannie van de meerderheid*
- 12 Jozef Waanders, *Tocqueville en Burke*
- 13 Coen Brummer, *Over pauperisme en armenzorg*

Over de auteurs

Andreas Kinning, Paul De Hert en Stefan Somers

Inleiding

Tocqueville, profeet van de moderne democratie

1 Vooruitgangsgeloof en het belang van de klassieke literatuur

Eén van de krachtigste en gevaarlijkste religies van de moderne tijd is het rotsvaste geloof in vooruitgang. Dit geloof wordt breed gedeeld en is zo vanzelfsprekend dat de meeste ‘gelovigen’ er zelf geen besef van hebben. Ze staan er simpelweg nooit bij stil dat ze in vooruitgang geloven. Vooruitgang is voor hen een vanzelfsprekend axioma. ‘Natuurlijk wordt alles steeds beter. Natuurlijk weten en kunnen we steeds meer. Natuurlijk gaat ook het morele peil van de mensheid langzaam maar zeker omhoog.’ Het valt gemakkelijk te begrijpen dat wie zo in het leven staat, neerkijkt op het verleden. Alles wat vroeger is gedacht, gezegd en gedaan, moet hem voorkomen als iets kinderlijks en primitiefs. Als iets wat allang achterhaald is en dus niet meer de moeite waard om je in te verdiepen. ‘Nieuwer is beter, grondiger, dieper, geleerder, wetenschappelijker en betrouwbaarder.’

In werkelijkheid ligt het anders. Er is één terrein waarop daadwerkelijk sprake is van grote vooruitgang. Dat is het terrein van de wiskunde en natuurwetenschappen, alsmede de toepassing daarvan in de vorm van wat we techniek noemen. Ook die vooruitgang is niet voor eeuwig, want niets op deze aarde is voor eeuwig, maar het einde ervan lijkt voorlopig niet in zicht. Hoe anders is het gesteld met het terrein van wat vroeger de *studia humanitatis* werden genoemd en tegenwoordig veelal de mens- en maatschappijwetenschappen. Daar is van vooruitgang nauwelijks sprake. De contemporaine mens- en maatschappijwetenschappen hebben ons weinig noemenswaardige nieuwe inzichten opgeleverd. Uiteraard worden er soms wel interessante dingen gezegd, maar daar is weinig bij dat niet ooit al eens beter en scherper onder woorden is gebracht. De realiteit is dat op het gebied van de mens- en maatschappij-

wetenschappen alles wat van wezenlijk belang is, al lang en breed is ontdekt. Natuurlijk, nieuwe feiten en feitjes kunnen en moeten worden verzameld. Maar voor nieuwe fundamentele inzichten in hoe mens en maatschappij in elkaar zitten, hoeft men van de moderne mens- en maatschappijwetenschappen niet veel te verwachten.

De verwachting dat die wetenschappen ons wel fundamenteel nieuwe inzichten zouden brengen, is gebaseerd op het idee dat deze wetenschappen net zo iets zijn of zouden moeten zijn als de wiskunde en natuurwetenschappen. Mensen die dat idee hebben, geloven doorgaans dat de wiskunde en natuurwetenschappen ver voorliggen op de mens- en maatschappijwetenschappen. Als die laatste de eerste qua methode kopiëren, dan zullen ook zij uiteindelijk vooruitgaan, menen ze. Daarom moeten ook in de mens- en maatschappijwetenschappen de methoden kwantitatief en mathematisch zijn.

De gevolgen van die opvatting zijn desastreus.

Ten eerste levert het heel veel pseudo-kennis op. Grote delen van het terrein dat de mens- en maatschappijwetenschappen bestrijken, zijn namelijk niet te kwantificeren, laat staan in wiskundige formules van enige reële betekenis uit te drukken. Wie dat toch probeert te doen – en dat gebeurt maar al te vaak – produceert pseudo-kennis.

Ten tweede leidt het ertoe dat er in de mens- en maatschappijwetenschappen veel onderzoek wordt gedaan dat van ondergeschikt belang is. Voor zover kwantificering mogelijk is, geldt dat uitsluitend voor concrete en eenvoudige vraagstellingen betreffende tamelijk banale en triviale fenomenen. En omdat kwantificering bij velen geldt als een keurmerk van wetenschappelijkheid, zijn het dus deze vragen die onderzocht worden. Ook al zijn ze theoretisch oninteressant en onwezenlijk.

Ten derde en ten slotte is het gevolg dat men zich niet verdiept in de mens- en maatschappijwetenschappen uit de vele eeuwen voor ons. Men meent dat daar toch niets te halen valt aan kennis en inzicht. Met een arrogantie die geboren is uit onwetendheid kijkt men neer op het verleden dat a priori wordt gezien als primitief, achterhaald en ‘niet meer van deze tijd’. Daarmee laat men een intellectuele schat van onmetelijke waarde links liggen. Dat is niet alleen jammer; het is dra-

matisch. Want die intellectuele schat is voor ons begrip van de werkelijkheid van mens en maatschappij van niet te overschatten waarde.

Vele klassieke werken zouden we kunnen noemen ter onderbouwing van deze laatste stelling, maar het volstaat hier te wijzen op Alexis de Tocqueville's *Over de democratie in Amerika* (*De la démocratie en Amérique*). Dit is een uitstekend voorbeeld van een oud werk dat vandaag nog net zo relevant is als op het moment dat het werd gepubliceerd. En dat over honderd en vijfhonderd en duizend jaar niets van zijn relevantie zal hebben ingeboet. Het is net als alle andere klassieke werken, zoals Thucydides het uitdrukte, een *ktèma eis aei*, 'bezit voor altijd'. Welbeschouwd is dat ook precies de definitie van 'klassiek': tijdloos, oftewel nooit achterhaald en uit de tijd.

Het zou een zegen zijn als de mens- en maatschappijwetenschappen van de toekomst zich los zouden maken van de idee-fixe dat de wetenschap en natuurwetenschappen hun voorbeeld zouden zijn en dat zij deze zouden moeten navolgen. Laten zij zich in plaats daarvan opnieuw bezinnen op hun eigen erfgoed, dat minstens net zo majestueus is als dat van hun -zuster en waarvan de *claim to fame* veel verder teruggaat in de tijd, namelijk tot in de Oudheid. Tocqueville's *magnum opus* doet als aanknopingspunt voor een dergelijke herbezinning onder voor weinig of geen andere klassieke werken.

2 Tocqueville, de man

Men hoeft van een groot auteur niets te weten om zijn werk te kunnen lezen en ervan te leren. De auteur is in feite irrelevant. Het gaat om wat hij achterlaat: zijn oeuvre. Kennis van de biografie van zo'n auteur wordt ook dikwijls misbruikt. 'Natuurlijk zegt hij dat; hij komt immers uit de heersende klasse!' Of: 'Het verbaast me niet dat hij dat beweert, hij was niet helemaal goed bij zijn hoofd en heeft de laatste jaren van zijn leven dan ook in geestelijke verdwazing doorgebracht.' Enzovoorts. Zo wordt de angel uit het werk van de auteur gehaald. Zijn oeuvre wordt, via zijn persoon, 'kaltgestellt'. Maar klassieke werken blijven klassieke werken, ook al zou de auteur een boef zijn of bezeten door kwade geesten.

Als we dan toch iets moeten zeggen over Tocqueville's leven, dan is

het dat zijn hele bestaan tot op het bot is verweven met een kataklysmische gebeurtenis die zestien jaar voor zijn geboorte in 1805 begon: de Franse Revolutie. Tocqueville's adellijke familie was in die revolutie alles kwijtgeraakt. Vele familieleden hadden zelfs hun leven verloren. Geen wonder dus dat de familie zich in de Restauratie schaarde rond 'troon en altaar' en de revolutionaire principes vervloekte. Men verlangde terug naar 'de goede oude tijd' van monarchie en aristocratie. Men wees de nieuwe ideeën die spraken van vrijheid, gelijkheid en democratie vehement af. Ideeën die echter in de samenleving in den brede, óók na de Restauratie, springlevend waren en door vele mensen gedeeld werden. In deze tijd van grote maatschappelijke spanning en verbeterd maatschappelijk debat groeide Tocqueville op. Hij heeft de strijd tussen discipline en vrijheid, hiërarchie en gelijkheid, aristocratie en democratie met de paplepel ingegoten gekregen. Een strijd die met de Verlichting is begonnen en die tot ver in de twintigste eeuw heeft geduurd, alvorens ze is geëindigd in een – voorlopige – zege van de partijgangers voor vrijheid, gelijkheid en democratie.

Het is niet bevreemdend dat Tocqueville's sympathie in zijn jeugd lag bij de verdedigers van de oude tijd. Dat is nu eenmaal het milieu waaruit hij voortkwam. Wel opmerkelijk is dat hij al vroeg – hij zal iets ouder dan twintig geweest zijn – een politieke en filosofische tournure maakt. Onder invloed van de fenomenale colleges van François Guizot aan de Sorbonne, eind jaren twintig, besluit Tocqueville dat de oude tijd voorbij is. Wat er nog van over is, zijn slechts ruïnes. En ook die zullen langzaam maar zeker worden vervangen. De toekomst is aan de democratie. En het grondprincipe van de democratie is de vrijheid en gelijkheid van alle mensen. Het is deze overtuiging waaraan Tocqueville tot aan zijn dood in 1859 zonder enige aarzeling heeft vastgehouden. Een overtuiging die, gezien het verdere verloop van de geschiedenis, juist is gebleken.

Toen voor hem eenmaal vaststond dat de strijd tegen de oprukkende democratie bij voorbaat een verloren strijd was, sloot Tocqueville zich resoluut aan bij de democraten, tot verontrusting van zijn aristocratische clan en sociale klasse. Maar – en dat was weer een geruststelling – hij werd geen enthousiaste partizaan van vrijheid en gelijkheid, iemand die blind is voor alle tekortkomingen van het door hem aanbeden ide-

aal. Zijn houding was meer die van een burgemeester in oorlogstijd. Men moest als aristocraat meegaan in de moderne tijd, vond hij, en de democratie omarmen om haar in goede banen te kunnen leiden.

De democratie onderrichten, waar mogelijk haar overtuigingen nieuw leven inblazen, haar zeden zuiveren, haar bewegingen regelen, haar gebrek aan ervaring geleidelijk vervangen door kennis van publieke zaken, haar blinde instincten door kennis van haar ware belangen, haar staatsbestel aanpassen aan tijd en plaats, het wijzigen naargelang de omstandigheden en de mensen: dat is vandaag de eerste plicht die is opgelegd aan hen die de samenleving leiden.

Aldus een veelzeggende passage uit de fameuze inleiding bij Boek 1 van Tocqueville's magnum opus *Over de democratie in Amerika*. Zichzelf rekende hij zonder meer tot de elite van leiders die in de passage indirect wordt aangesproken, wat gezien zijn familieachtergrond niet zo gek was. 'De democratie onderrichten', haar 'blinde instincten' temperen en aldus in goede banen leiden: dat was Tocqueville's ambitie.

Hoe deze ambitie te realiseren? Door de politiek in te gaan uiteraard. Om te beginnen als parlementariër, om dan later als het even kan door te stoten naar de top: het ministersambt. Dat was het plan en Tocqueville heeft het ook verwerkelijkt, zij het dat hij het ministersambt slechts luttele maanden heeft bekleed. Al met al is hij van 1839 tot en met 1851 'in de politiek' geweest, hoofdzakelijk als lid van het parlement. En de enige reden dat hij er eind 1851 mee stopte is dat Lodewijk Napoleon – de neef van – toen een despotie vestigde in Frankrijk.

Maar de politiek komt men niet zomaar binnen. Daarvoor moet men naamsbekendheid hebben en vrienden, of liever gezegd kruiwagens. In onze tijd verkrijgt men die door columnist te worden, partijbijeenkomsten te bezoeken en veel te 'folderen'. In Tocqueville's tijd lag dat anders. Toen kon men nog naam maken door een groot filosofisch werk te schrijven. Zo'n boek schrijven was dan ook waar Tocqueville al vroeg zijn zinnen op had gezet. En waarover kon dat boek beter gaan dan over de democratie?

Nu waren de Verenigde Staten van Amerika in Europese ogen al geruime tijd hét symbool van de democratie. In het laatste kwart van de achttiende eeuw was Frankrijk in enthousiasme over Amerika ontvlamd. Behoorlijk wat Fransen vochten mee in de Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783). De Declaration of Independence (1776), de constituties van de *States* en de federale Constitutie (1788) werden door velen bewonderd en droegen flink bij aan het ontstaan van het revolutionaire klimaat in Frankrijk. Dat veranderde ook na de Revolutie van 1789 niet. Wie democraat was, was *eo ipso* vriend van Amerika. Wie de democratie verwierp, verachtte dat land. Geen wonder dus dat Tocqueville grote belangstelling had voor Amerika en het al vroeg graag wilde bezoeken. Wat lag er nu meer voor de hand dan a en b te combineren en een boek te schrijven over de democratie in Amerika, mede op basis van een uitgebreide studiereis naar dat land?

Begin 1831 zag Tocqueville zijn kans schoon en vertrok hij, in gezelschap van zijn boezemvriend Gustave de Beaumont. De twee jongemannen bleven ruim negen maanden in de Nieuwe Wereld en doorkruisten zo ongeveer het gehele toenmalige gebied van de Verenigde Staten, dat liep tot aan Lake Michigan in het noorden en de Mississippi in het zuiden.

Na zijn terugkeer in maart 1832 stortte Tocqueville zich op het schrijven. En bijna drie jaar later, in januari 1835, verscheen Boek I van *Over de democratie in Amerika*. Het was een doorslaand succes.

In één klap is zijn naam gemaakt. De jonge *inconnu* is nu een gevierd auteur die wordt uitgenodigd voor de meest fameuze en exclusieve *salons*. De jaren die volgen staan in het teken van twee dingen. Ten eerste het verzilveren van het opgebouwde krediet in de vorm van een zetel in de *Chambre des Députés*, en ten tweede het schrijven van Boek II van *Over de democratie in Amerika*. Dat verschijnt uiteindelijk in april 1840, maar krijgt veel minder waardering dan Boek I. Voor zijn politieke carrière maakt dat echter niets meer uit, want in 1839 heeft Tocqueville de begeerde plaats in het parlement al bemachtigd.

Het daaropvolgende decennium van zijn leven staat volledig in het teken van de politiek. Daar lagen nu eenmaal, veel meer dan bij het schrijven, zijn werkelijke ambities. Tocqueville bleef wel schrijven, maar

vrijwel uitsluitend parlementaire redevoeringen, rapporten, verslagen en brieven. Heel veel brieven. Zijn leven lang is hij een verwoed brieven-schrijver geweest. Het grootste deel van zijn oeuvre bestaat uit – dikwijls zeer boeiende – correspondentie.

Pas na het einde van zijn politieke loopbaan in 1851, ingegeven door de staatsgreep van Napoleon III en dus in zekere zin onvrijwillig, want *nolens volens*, nam Tocqueville de pen weer ter hand om opnieuw een echt boek te schrijven. Het moest gaan over de Franse Revolutie inclusief de heerschappij van Napoleon I. Zijn vele voorgangers hadden vooral het verloop van de Revolutie beschreven. Tocqueville was vooral geïnteresseerd in haar oorsprong en oorzaken. En hij geloofde dat die gezocht moesten worden ver terug in de tijd, eeuwen voordat de Revolutie daadwerkelijk uitbrak. Vandaar dat het eerste deel, dat in juni 1856 verscheen en waaraan behoorlijk wat archiefonderzoek ten grondslag lag – een novum in die tijd –, vooral gaat over het regime van vóór de Revolutie. De titel is dan ook, heel gepast, *Het Ancien Régime en de Revolutie*.

Aan een vervolg is Tocqueville niet of nauwelijks meer toegekomen. Meer dan losse aantekeningen heeft hij er niet meer voor kunnen maken. Want op 16 april 1859 stierf hij al, veel te jong, aan de gevolgen van een ooit ergens opgelopen tuberculose-infectie.

3 Tocqueville, het oeuvre

De volledigste uitgave van de werken van Tocqueville verschijnt bij uitgeverij Gallimard, getiteld *Oeuvres Complètes*. Tot op heden zijn achttien delen verschenen in achtentwintig banden, maar de serie is nog niet compleet. Onder de titel *Oeuvres* is in drie delen, eveneens bij Gallimard, in de serie Pléiade een veel handzamer editie verschenen. Daarin ontbreken echter alle brieven. Wat jammer is omdat ze, zoals gezegd, een groot en interessant deel van Tocqueville's werk uitmaken. Daarnaast zijn er uiteraard allerlei losse uitgaven van één of meerdere werken, zowel in het oorspronkelijke Frans, als in vertaling in een groot aantal andere talen.

De twee voornaamste werken zijn hierboven al genoemd: *Over de democratie in Amerika* en *Het Ancien Régime en de Revolutie* (*L'Ancien Ré-*

gime et la Révolution) dat nog niet in het Nederlands is vertaald. Daarnaast moeten hier twee andere werkjes worden vermeld. In de eerste plaats Tocqueville's *Herinneringen*, geschreven in 1850-'51, maar pas in 1942 verschenen in een volledige editie. Het zijn memoires betreffende de politieke ontwikkelingen van 1848-'49, de tijd van de Tweede Republiek. In 2010 verscheen een Nederlandse vertaling.

In de tweede plaats moet worden genoemd, omdat één van de auteurs in deze bundel er uitgebreid op ingaat, de lezing *Memorandum over het pauperisme* (*Mémoire sur le paupérisme*) die Tocqueville in 1835 heeft gehouden voor de Société Académique Royale te Cherbourg, waarin hij het probleem van de armoede bespreekt. In de archieven is een vervolg op dit *Memorandum* gevonden, maar dat is door Tocqueville nimmer afgemaakt en gepubliceerd. Ook van deze lezing is een Nederlandse vertaling verschenen. Wij volstaan hier *brevitatis causa* met een korte bespreking van enkele hoofdlijnen uit de twee hoofdwerken. Omdat de bril van Tocqueville's werken mede is gelegen in de bijzonder veelomvattende uitwerking van zijn grondideeën, doen we hem daarmee ernstig tekort. Maar het is niet anders.

Allereerst *Over de democratie in Amerika*. Voor- en tegenstanders in Tocqueville's tijd waren het erover eens dat de democratie gebaseerd is op de waarden van vrijheid en gelijkheid. De maatschappelijke en wetenschappelijke discussie ging over de vraag in hoeverre deze waarden goed en belangrijk zijn. Tocqueville's invalshoek staat haaks op deze discussie. Hij stelt dat vrijheid en gelijkheid niet noodzakelijk samengaan. Het grote gevaar van de democratie is volgens hem dat de gelijkheid, die democraten boven alles liefhebben, de vrijheid om zeep helpt en de vestiging van een of andere vorm van tirannie oftewel despotisme bewerkstelligt. In *Over de democratie in Amerika* staat dit gevaar centraal. Tocqueville zet uiteen hoe de samenhang tussen gelijkheid en de teloorgang van vrijheid precies in elkaar zit en wat er tegen te doen is, om te voorkomen dat de democratie ontaardt in tirannie.

Opmerkelijk genoeg is de theorie die wordt ontvouwd in het in 1835 verschenen eerste Boek van *Over de democratie in Amerika*, een andere dan die welke we vinden in het tweede, in 1840 verschenen Boek. De

vorm van tirannie die centraal staat in Boek 1 wordt door Tocqueville 'de tirannie van de meerderheid' gedoopt. Een benaming die is beklijfd en inmiddels tot de standaardterminologie van het politieke taalgebruik behoort. In Boek 11 wordt de democratie bedreigd door een ander type tirannie: een 'mild despotisme'. Ook de analyses van de oorzaken van het verval verschillen. Het is overigens niet zo dat de twee visies elkaar tegenspreken. Ze zijn anders, maar niet tegengesteld en vullen elkaar dus heel goed aan. In beide is de gelijkheid de boosdoener.

In Boek 1 is dat omdat de gelijkheid het gezag ondermijnt. 'Grote mensen' die boven anderen staan en daarom gezag hebben, verdwijnen langzaam maar zeker als de verhoudingen gelijkjer worden en standsverschillen steeds meer verdwijnen. Het resultaat is een samenleving van alleen maar 'kleine', dat wil zeggen onbeduidende mensen. In die omstandigheden is er nog maar één ding dat indruk maakt: de macht van het getal. Hoe meer mensen iets vinden, des te meer gezag heeft een opvatting. De meerderheid heeft bijgevolg een absoluut gezag. Zo kan de mening van de meerderheid gemakkelijk worden tot dé maatstaf van goed en kwaad, recht en onrecht. Als de meerderheid iets wil, dan is het goed en rechtvaardig. Dit kan, aldus Tocqueville, gemakkelijk leiden tot onderdrukking van minderheden. Waar hij uiteraard volstrekt gelijk in heeft.

In Boek 11 is het niet zozeer het gezag dat door de gelijkheid wordt ondermijnd, als wel de oriëntatie op en de inbedding in grotere verbanden, inclusief de staat. De gelijkheid maakt dat de mens minder afhankelijk wordt van de boven hem gestelden. Deze laatsten worden steeds machtelozer en kunnen de onder hen gestelden dus ook steeds minder goed helpen. De nieuwe gelijkheid is niet alleen een gezagsgelijkheid, maar ook een machtsgelijkheid. De mens wordt veel onafhankelijker van zijn medemens. Die nieuwe gelijkheid is mooi, maar tegelijkertijd wordt daardoor de band van het eigenbelang die de mensen met elkaar verbond, steeds brozer. De mens wordt op zichzelf teruggeworpen en trekt zich terug in zijn eigen kleine kringetje. Hij raakt geïsoleerd en op zichzelf gefixeerd. Tocqueville spreekt in dit verband, als een van de eersten, over individualisme.

Tegelijkertijd met dit individualisme verbreidt zich, in omstandighe-

den van steeds grotere gelijkheid, het materialisme oftewel de oriëntatie op de verwerving van materiële goederen. De oorzaak daarvan is dat in een samenleving van gelijken vrijwel niemand rijk geboren wordt en iedereen rijk kan worden. Dit in tegenstelling tot de aristocratische samenleving van vroeger, waarin de rijken rijk geboren waren en dus geen rijkdom nastreefden, en de armen niet rijk konden worden en dus ook geen rijkdom nastreefden. Nu iedereen de prikkel der behoefte kent en wat aan zijn behoefte kan doen, ontstaat er een algemeen streven naar verbetering van de persoonlijke welstand. Voilà: het materialisme dat samengaat met de democratie.

Het gevolg van een dergelijke individualistische oriëntatie op de eigen materiële welstand is dat de mens zich van de samenleving en de staat weinig meer aantrekt. 'Er hat seine Sache auf sich gestellt', om met Max Stirner te spreken. De mens neemt niet langer deel aan burgerlijke en politieke associaties die tot doel hebben allerlei maatschappelijke problemen op te lossen. Hij heeft niet meer het idee dat er een *res communis* en een *res publica* bestaat, waaraan hij als sociaal wezen en als burger zijn steentje moet bijdragen. In plaats daarvan verwijst hij graag door naar de centrale staat, die de maatschappelijke problemen maar moet oplossen. En dat gebeurt dan ook. Het resultaat is een steeds verder uitdijende bureaucratische staat, met steeds meer verantwoordelijkheden en steeds meer bevoegdheden, die uiteindelijk de mens van de wieg tot het graf verzorgt en bevoogdt. Aldus wordt het volk gereduceerd 'tot een kudde schuchtere en vaardige dieren waarvan de staat de herder is'. Dit is wat Tocqueville 'mild despotisme' noemt.

Hoe kan men nu het verval tot tirannie en despotisme voorkomen? Hoewel het in de twee Boeken gaat om twee verschillende vormen van onderdrukking, is de remedie die Tocqueville presenteert interessant genoeg vergelijkbaar. Want in beide gevallen ziet hij dezelfde twee zaken als voornaamste waarborg tegen een dergelijk verval. In de eerste plaats een radicale decentralisatie van de besluitvorming over de meeste politieke en maatschappelijke problemen. Hoe meer de burger zichzelf en zijns gelijken zelf bestuurt, des te beter. In de tweede plaats de religie.

Decentralisatie en zelfbestuur voorkomen de tirannie van de meerderheid, omdat het minderheden in staat stelt hun leven op de door

hen gewenste wijze te leiden. Zij beslissen er immers zelf over. Als alles centraal geregeld wordt, is die ruimte er niet omdat er dan regelingen gelden die voor iedereen hetzelfde zijn. Decentralisatie en zelfbestuur voorkomen ook het ontstaan van mild despotisme, omdat het ervoor zorgt dat de mens zich niet opsluit in zijn eigen kleine wereldje en zich blijft bekommeren om de naaste in zijn omgeving. Zo kunnen de taken van de centrale staat beperkt blijven en blijft de mens meester over zijn eigen lot. In plaats van een volk van volgzaam schapen creëert men zodoende een volk van zelfstandige en verantwoordelijke probleemoplosers.

Religie – Tocqueville denkt eerst en vooral aan de christelijke religie – voorkomt de tirannie van de meerderheid, omdat ze de meerderheid die politiek gezien de absolute macht heeft in een democratie en dus alles tot wet zou kunnen verheffen – zelfs de grootste misdaad – moreel tempert en op het rechte spoor houdt. Concreet: wie in de Tien Gebooden gelooft en meent dat God elke overtreding ervan zal bestraffen, is veel minder geneigd de minderheid onrecht aan te doen dan wie daar niet in gelooft. Religie voorkomt ook het zachte despotisme, omdat zij zowel het individualisme als het materialisme tegengaat. Religie gaat het individualisme tegen, omdat zij de mens richt op andere mensen en de gemeenschap als geheel. Religie gaat het materialisme tegen, omdat zij de mens richt op het geestelijke, het spirituele – op datgene wat het materiële overstijgt.

Tocqueville's tweede hoofdwerk dat we hier kort toelichten, *Het Ancien Régime en de Revolutie*, verscheen ruim twintig jaar na het eerste Boek van *Over de democratie in Amerika*. Het heeft op het eerste gezicht een geheel ander onderwerp, namelijk hoe in het Franse *Ancien Régime* al lang voordat de Franse Revolutie uitbrak, voor wie het zien wil, reeds de tekenen te zien zijn die de nieuwe, democratische tijd aankondigen. Toch gaat het laatste werk van Tocqueville in feite over hetzelfde probleem als in *Over de democratie in Amerika* centraal staat: het gevaar dat de gelijkheid de vrijheid teniet zal doen en in haar voetspoor onderdrukking en tirannie zal meevoeren. In *Over de democratie in Amerika* had Tocqueville, aan de hand van het Amerikaanse voorbeeld,

beschreven hoe dat gevaar zijns inziens (min of meer) kan worden bedwongen. In *Het Ancien Régime en de Revolutie* beschrijft hij, aan de hand van het voorbeeld van Frankrijk, hoe het mis kan gaan.

De betekenis van het concept tirannie verschuift weer. Het is nu niet meer de tirannie van de meerderheid en evenmin het zachte despotisme. In plaats daarvan spreekt Tocqueville nu van ‘democratisch despotisme’. Dat is het despotisme van een eenling – Robespierre, Napoleon I en III bijvoorbeeld – of van een kleine groep – het Directoire bijvoorbeeld – uit naam van het volk, dat formeel soeverein is, maar feitelijk machteloos en onderworpen. Mild is dit despotisme allerminst en met de wil van de meerderheid heeft het alleen officieel iets te maken. Maar de weg naar dat despotisme toe is herkenbaar: centralisatie en ongelooft. Precies het omgekeerde dus van wat in *Over de democratie in Amerika* de waarborgen waren tegen despotisme. Met andere woorden: de theorie is identiek, maar wordt nu van de andere zijde benaderd. *Het Ancien Régime en de Revolutie* is zo gezien het fotonegatief van het eerdere boek, Frankrijk het fotonegatief van Amerika. De foto is één en dezelfde: het toont de gelijkheid die de vrijheid bedreigt.

4 Over dit boek

In *Tocqueville, profeet van de moderne samenleving* is een aantal artikelen gebundeld over het werk van Tocqueville, in het bijzonder over zijn hoofdwerk *Over de democratie in Amerika*. De meeste ervan werden voor het eerst gepresenteerd op een wetenschappelijke conferentie over Tocqueville’s oeuvre die plaatsvond in april 2011 aan de Vrije Universiteit Brussel ter gelegenheid van het verschijnen van de eerste integrale Nederlandse vertaling van *Over de democratie in Amerika*. Een dergelijke bundeling van artikelen over Tocqueville is een primeur in het Nederlandse taalgebied. Nog nooit eerder is er een boek verschenen in onze taal waarin een groot aantal Tocqueville-kenners uit de Lage Landen zijn licht laat schijnen over het oeuvre van de meester.

Een inleiding tot Tocqueville kan men dit boek niet noemen. Daarvoor zij verwezen naar de uitvoerige nabeschuiving van Andreas Kinneging bij de zojuist genoemde vertaling van *Over de democratie in Amerika*, die in 2011 bij uitgeverij Lemniscaat verscheen. En ook naar

de eveneens bij Lemniscaat in de reeks Kopstukken Filosofie verschenen introductie van Michael Hereth, getiteld *Tocqueville. Tocqueville, profeet van de moderne democratie* is een aanvulling op die publicaties. Deze bundel laat zien hoe we vanuit tal van verschillende invalshoeken lering kunnen trekken uit Tocqueville en met hem in gesprek kunnen gaan, niet in de laatste plaats om onze eigen maatschappij beter te begrijpen. En wellicht zelfs om haar op sommige punten te verbeteren of althans achteruitgang te voorkomen. Tezamen vormen de drie genoemde boeken een *Trias Tocquevillica* die een goed overzicht geeft van waar Tocqueville voor staat en wat we aan hem hebben.

Hieronder volgt een korte toelichting bij de inhoud van alle in dit boek gebundelde artikelen. Academici met verschillende achtergronden bespreken specifieke thema's uit Tocqueville's werk. Achter in het boek vindt men een overzicht van de personalia van de auteurs. Elk van de bijdragen bevat een korte lijst van relevante literatuur.

In het eerste artikel onderzoekt Albert Jan Kruiter aan de hand van actuele voorbeelden in welke mate Tocqueville gelijk heeft gekregen met zijn voorspelling van een mild despotisme, en meer specifiek: hoe mild het despotisme in tijden van marktwerking en terugtrekkende overheden uitpakt. Volgens Tocqueville kenmerkt de democratische samenleving zich, zoals we hebben gezien, door gelijkheid en individualisme. De democratische overheid bureaucratiseert en centraliseert. Die mechanismen versterken elkaar: hoe meer de samenleving individualiseert, hoe meer de overheid zich ontfermt over het publieke domein. Tot het moment dat er *de facto* niet meer van een democratie sprake is, maar van een milde vorm van despotisme. Tocqueville spreekt van despotisme omdat er opnieuw willekeur ontstaat. Het web van fijnmazige bureaucratistische regels sluit nauwelijks aan bij de publieke problemen en maatschappelijke dynamiek. Bovendien zijn de effecten van beleid nauwelijks politiek gelegitimeerd, omdat ze onverwacht en vaak ongewenst zijn. Het despotisme is mild, omdat de democratische samenleving bij monde van burgers zelf vraagt om overheidsinterventies. Bovendien komen de onverwachte effecten voort uit goede bedoelingen.

Patrick Stouthuysen betoogt in het tweede artikel dat Tocqueville door sociologen vaak stiefmoederlijk wordt behandeld. Dat is jammer,

omdat het werk van Tocqueville bij uitstek geschikt is om de geschiedenis van de sociologie te illustreren. Bovendien confronteert de studie van Tocqueville, meer dan die van andere klassieke sociale wetenschappers, aankomende en gevestigde sociologen met de complexiteit van de sociale werkelijkheid. Bij Tocqueville zijn de dingen, zoals in het leven, nooit eenvoudig. Bij Tocqueville vind je geen in de geschiedenis of in de aard van de mens ingebakken ontwikkeling of doel, geen allesbepalende onderliggende structuren die de observeerbare verschijnselen verklaren. Tocqueville heeft altijd oog voor het ingewikkelde samenspel van heel veel factoren. Juist die aanpak vormt de reden waarom hij vandaag zo modern overkomt. En waarom hij deel moet uitmaken van de sociologische canon.

In het derde artikel gaan Paul De Hert en Stefan Somers in op het democratiseringsproces zoals dat in het werk van Tocqueville opgevat wordt. Geargumenteed wordt dat dit proces in de ogen van Tocqueville veeleer dan door grootse politieke omwentelingen gestuwd wordt door het veranderen van maatschappelijke structuren, van alledaagse gewoonten en gebruiken die de democratische gelijkheid funderen. Zo schrijft Tocqueville bijvoorbeeld dat de motor van de democratisering in het prerevolutionaire Frankrijk eerder gezocht moet worden in de aanpassingen in het erfrecht dan in de verandering van staatsrechtelijke structuren. In de bijdrage wordt besproken hoe Tocqueville's werk getuigt van een veelzijdig begrip van democratisering waarin economische, sociale en culturele factoren een bijdrage leveren. Het zijn allerlei alledaagse fenomenen in deze domeinen van het leven – zoals het eroderen van klassieke familiale machtsverhoudingen, de meer egalitaire invulling van de rationaliteitsidee, het kleinschalig verenigingsleven en de aantasting van het grootkapitaal – die de democratie volgens Tocqueville doen ontstaan. Zorgwekkend is dan weer het gebrek aan rechtsbeschermende mechanismen op lokaal vlak waarmee het individu zich kan verdedigen ten overstaan van het lokale gezag.

In het vierde artikel, geschreven door Dave De Ruyscher, staan Tocqueville's verdiensten als historicus centraal. Traditioneel wordt Tocqueville niet tot die beroepsgroep gerekend. Maar dat beeld is onterecht. Vele van zijn conclusies, die hij zowel in *Over de democratie in Amerika*

als in *Het Ancien Régime en de Revolutie* verwoordde, kunnen de toets der kritiek van hedendaagse historici doorstaan. Sommige daarvan wekken – na een periode waarin ze maar weinig gehoor vonden – opnieuw belangstelling, mede omdat het historisch onderzoek naar het *Ancien Régime* in Frankrijk en de Franse Revolutie op bepaalde vlakken is opgeschoven in de richting van Tocqueville's inzichten. Op andere punten echter was Tocqueville allicht fout. Maar als historicus heeft hij alleszins zijn sporen verdiend. Vele van zijn tijdgenoten reflecteerden over de Franse Revolutie en haar oorzaken. Geen van hen bereikte echter hetzelfde niveau van analyse als Tocqueville.

In het vijfde artikel presenteert Andreas Kinning de stelling dat het denken van Tocqueville het best te begrijpen is als men het leest tegen de achtergrond van de klassieken. Tocqueville staat volgens de auteur in een lange intellectuele traditie waarvoor het meest geëigende predicaat classicistisch is, omdat zij voornamelijk is gestempeld door de klassieke auteurs uit de Griekse en – vooral – Romeinse Oudheid. In de politieke filosofie van deze traditie staat de gedachte centraal dat er maar een klein aantal verschillende staatstypen is. Een specifiek staats-type gaat samen met een verwant samenlevings- en menstype. Een democratische staat bijvoorbeeld zal in ieder geval na verloop van tijd altijd gepaard gaan met een democratische samenleving en een democratische mens. Al die verschillende staatstypen zijn bovendien gebaseerd op een klein aantal wezenlijke, karakteristieke kenmerken. Wat de democratie betreft zijn dat vrijheid en gelijkheid. Tocqueville staat met twee benen in deze traditie. Hij werkt met name het democratiebegrip dat daarin te vinden is, op ongeëvenaarde wijze uit.

In het zesde artikel werkt Ringo Ossewaarde Tocqueville's classicistische begrip van, en engagement met, de Europese identiteit uit. De kwestie die in dit artikel wordt aangekaart is deze: hoe kan volgens Tocqueville de moderne mens veranderen in een *homo Europaeus*? Het antwoord dat hierop wordt gevonden, is dat dit volgens Tocqueville alleen mogelijk is als die mens wordt omgevormd tot een naar vrijheid smachtende burger – een politieke mens. Slechts in het burgerschap, zo wordt in het essay betoogd, kunnen de Europese waarden worden verwezenlijkt. De vijanden van de burger, bovenal depolitisering, zijn vol-

gens Tocqueville dan ook tegelijkertijd de vijanden van de Europese cultuur.

Het zevende artikel, van de hand van Luk Sanders, gaat over Tocqueville's visie op de betekenis van de religie voor de democratie. *Over de democratie in Amerika* is de eerste omvattende beschrijving van moderne democratie als zodanig. Alles voelt overtuigend, betrouwbaar, consistent en visionair aan. De enige merkwaardigheid die echter meteen opvalt, is dat in die moderne democratie een cruciale rol wordt toegerekend aan religie. Tocqueville wordt verrassend weinig bekritiseerd omwille van die krasse stelling, maar een denker van zijn kaliber doet men geen eer aan door hem in een glazen kastje te plaatsen. Immers, ideeën zijn vaak pas vruchtbaar als er strijd om wordt gevoerd. En de bestaande kritieken van Tocqueville's kijk op religie, enkele uitzonderingen daargelaten, raken zelden verder dan een klassiek atheïstisch discours dat weinig rekening houdt met Tocqueville's argumentatie. In dit artikel formuleert de auteur enkele kritieken die uitgaan van Tocqueville's eigen pleidooi voor een prominente plaats van religie in de moderne democratie.

Het achtste artikel, geschreven door Frank Ankersmit, gaat over Tocqueville's stijl. 'Le style est l'homme même', aldus Buffon (1707–1787). Buffon wilde daarmee aangeven dat stijl niet alleen maar een kwestie is van uiterlijkheid of van overbodige verfraaiing, maar dat die ons brengt tot de kern zelf. Iemands stijl geeft aan hoe hij of zij in de wereld staat, die wereld ondergaat en tot uitdrukking brengt in leven en werken. Er bestaat daarom een nauwe band tussen iemands stijl en zijn wereldbeschouwing; en bijgevolg is stijl het krachtigste instrument waarover iemand beschikt om zijn wereldbeschouwing tot uitdrukking te brengen. Des te meer reden om ruimschoots aandacht te besteden aan de stijl van Tocqueville's beschouwingen over de democratie. Terwijl politieke filosofen doorgaans de metafoor als stijlmiddel gebruiken, is dat bij Tocqueville de paradox en meer in het bijzonder het sublieme. De genialiteit van Tocqueville ligt mede daarin dat zijn keuze voor dat stilistische instrumentarium hem in staat stelt door te dringen tot het hart van de democratie – dat meest bekende, maar minst begrepen politieke systeem, om met een paradox te eindigen.

Terwijl Tocqueville werkte aan Boek II van *Over de democratie in Amerika*, voerde hij naar eigen zeggen een mentale dialoog met drie klassieke Franse denkers: Pascal, Montesquieu en Rousseau. In het negende artikel gaat Willem Witteveen na wat Tocqueville van deze denkers opgestoken kan hebben over het gezichtspunt van de constitutionele wetgever dat voor zijn boek van eminent belang zal blijken. Vooral de verwantschap met Montesquieu is treffend. Net als Montesquieu is Tocqueville erop uit de sociale wetten te ontdekken die een bepaald politiek systeem zoals de democratie kenmerken. Anders dan Montesquieu kan Tocqueville een helderder onderscheid maken tussen de aristocratische en de democratische wetgever. Daaruit volgt ook dat hij een verhelderend onderscheid kan maken tussen twee systemen die tegenover de vrije regimes staan: enerzijds de openlijke tirannie waar Montesquieu al over schreef en anderzijds het regime van het ‘milde despotisme’ dat op bureaucratische wijze het leven van de burgers reglementeert.

Tocqueville’s denken laat zich begrijpen als vrijheidsfilosofie. Dat wil Melvin Schut in het tiende artikel aantonen. Tocqueville benadrukt de fundamentele eenheid tussen vrijheid en menselijke waardigheid, en spreekt niet over vrijheid zonder deugd. Hij verstaat die deugd als zelfbeheersing oftewel ‘mannelijkheid’. Handelen dat afwijkt van de juiste ordening, creëert volgens hem daarentegen losbandigheid, despotisme en tirannie door personen de vrijheid van handelen te ontnemen die aan hen toekomt op basis van hun vermogen tot redelijkheid. Tocqueville’s vrijheidsbegrip laat zich aldus zien in een ordelijke, niet-revolutionaire ontwikkeling op basis van redelijke autonomie, en is bondig te duiden als zelfbestuur op basis van individuele capaciteit. Daarmee valt het buiten de gebruikelijke stromingen zoals het liberalisme of het republikanisme, ook al overlapt het met sommige ervan.

In het elfde artikel richt Jean Marc Piret de aandacht vooreerst op het verschil in methode tussen het eerste en het tweede Boek van *Over de democratie in Amerika*. Daarna belicht hij Tocqueville’s fenomenologisch observatietalent en zijn politiek realisme zoals dit spreekt uit zijn onverbloemde beschrijving van de uitroeiing der Indianen en de verhouding tussen blanken en zwarten. Vervolgens behandelt hij Toc-

queville's visie op de samenhang tussen godsdienst en democratisch zelfbestuur in Amerika. Daarbij besteedt hij de nodige aandacht aan Tocqueville's elitaire functionalistische religietheorie waarin de noodzaak van de religie voor de sociale integratie van het volk centraal staat. Tevens wordt zijn visie op de scheiding van godsdienst en politiek kritisch besproken. Ook komt Tocqueville's fascinatie voor de verhouding van lokaal en centraal bestuur in de Verenigde Staten kort aan bod. En ten slotte behandelt Piret Tocqueville's visionaire waarschuwing voor een tirannie van de meerderheid in het licht van de latere constitutionele ontwikkelingen in de Verenigde Staten.

In het twaalfde artikel vergelijkt Jozef Waanders Tocqueville met een iets oudere en even illustere denker: Edmund Burke, de auteur van de *Reflections on the Revolution in France* (1790). Beiden hebben zich doen gelden als scherpe critici van de Franse Revolutie en haar verworvenheden. Maar een nadere beschouwing brengt, naast vele overeenkomsten, ook enkele opvallende verschillen aan het licht. Burke bestempelde de Revolutie als een gebeurtenis van pure willekeur; een misverstand dat zo spoedig mogelijk ongedaan moest worden gemaakt. Tocqueville daarentegen erkende dat de dagen van het *Ancien Régime* waren geteld en dat een revolutie daarom in zekere zin onontkoombaar was. Toch wantrouwde hij de krachten die daarin werkzaam waren en waarschuwde hij voor de mogelijke ontsporingen daarvan. Een kritiek die volgens Waanders van een groot inzicht in de complexe aard van de vrijheid getuigt.

In het dertiende en laatste artikel gaat Coen Brummer nader in op Tocqueville's visie op het armoedeprobleem. Toen Tocqueville in 1833 een reis door Engeland maakte, werd hij getroffen door de urbane armoede, het pauperisme. Hoe kon het, zo vroeg Tocqueville zich af, dat een groot deel van het volk in armoede leefde? Welke rol zou de samenleving moeten spelen bij het bestrijden van het pauperisme? Was publieke armenzorg een goede zaak? Na thuiskomst werkte Tocqueville zijn gedachten hierover uit in de eerdergenoemde lezing *Memorandum over het pauperisme*. Tocqueville's politieke ideeën over pauperisme en armenzorg worden in Brummers artikel gecontrasteerd met de opvattingen van twee van zijn tijdgenoten, John Stuart Mill (1806-1873) en

Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872), zodat er een schets van het liberale denken over armoede in de negentiende eeuw ontstaat.

5 Woord van dank

De redacteurs willen tot slot van deze inleiding eenieder die heeft meegewerkt aan de totstandkoming van dit boek dank zeggen. We bedanken uiteraard de auteurs, maar nadrukkelijk ook Jean Christophe Boele van Hensbroek, Tijn Boon en de overige medewerkers van uitgeverij Lemniscaat voor het in ons gestelde vertrouwen en al het werk dat door hen gedaan is om dit boek te doen verschijnen. Laat eenieder zich goed realiseren dat zonder hun liefdevolle inspanningen op de achtergrond mooie boeken zoals dit niet kunnen verschijnen.